

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Zollverein ve II. Reich: Alman Ulusal Birliğinin Kurulması ile Zollverein'in İlişkisi Üzerine Bir Analiz

Zollverein and II. Reich: An Analysis on the Relationship Between Zollverein and Establishment of German National Unity

İbrahim Halil MENEK^{a*}

^a Dr., Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Mali Hizmetler Daire Başkanlığı, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6339-4161

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Eylül 2022

Kabul tarihi: 14 Nisan 2023

Anahtar Kelimeler:

Alman ulusal birliği,
Zollverein,
Prusya,
Bismarck.

ÖZ

Bu çalışma, 1834 yılında Prusya Krallığı'nın öncülüğünde kurulup 1919 yılına kadar varlığını sürdüren Zollverein ile Alman ulusal birliğinin kuruluşunun ilişkisini analiz etmektedir. Konu ile ilgili Türkçe literatürde tanımlayıcı bir araştırmaya dahi rastlanmamıştır. Bu yüzden bu çalışma, konuya iki farklı görüş açısını ve uzman görüşlerini kıyaslayarak ve tarihî olayları kronolojik sırayla analiz ederek yaklaşmaktadır. Birinci görüşe göre, bazı araştırmacılar tarafından Alman ulusal birliğinin kuruluşundan bahsedilirken başta Bismarck olmak üzere, Prusya kurmaylarının askerî ve operasyonel dehası ön plana çıkarılmaktadır. Bu düşünceye göre Alman ulusal birliğinin kurulması, Prusya'nın artan gücü ile etkisini 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem siyasi hem de askerî olarak etkin bir şekilde kullanmayı başaran başta Bismarck olmak üzere Prusya kurmaylarının askerî ve siyasi hamleleri sayesinde mümkün olmuştur. Karşıt görüş ise birliğin kurulmasının ve Prusya'nın öncü bir rol üstlenmesinin temelini Zollverein ile atıldığını ifade etmektedir. Bu fikre göre ise Zollverein, Prusya'nın diğer Alman devletleri üzerinde ekonomik liderlik kurmasını sağlamış ve zamanla siyasi liderliği elde etmesinin yolunu açmıştır. Nitel bir araştırma olarak tasarlanan çalışmada, konu ile ilgili uzmanların görüşlerine arşiv taraması yöntemiyle ulaşılmış ve bu sınırlılıklar içerisinde bir analiz yapılmıştır. Zollverein'in endüstrileşmeye katkı sağlayarak önemli bir misyon üstlendiği ancak Alman ulusal birliğinin kurulmasının ana etkenini, Prusya kurmayları tarafından uygulanan askerî, operasyonel ve politik eylemlerin teşkil ettiği bulgusuna ulaşılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: September 16, 2022

Accepted: April 14, 2023

Keywords:

German national unity,
Zollverein,
Prussia,
Bismarck.

ABSTRACT

This study aims to analyze the relationship between the establishment of German National Unity and the Zollverein, continuing its existence until 1919 after being founded in 1834 under the leadership the Kingdom of Prussia. Since there is not even a descriptive research in the Turkish literature related to the subject, the study deals with the subject by comparing two different views by analyzing the historical events in a chronological order. According to the first view, the establishment of German national unity is based on the military and operational genius of Prussian military staff, especially Bismarck. According to this idea, German national unity was able to be founded thanks to the military and political moves of Prussian staff, especially Bismarck who managed to use it effectively both politically and militarily since the second half of 19th century. However, the opposing view states that the foundation of the union and Prussia's taking a leading role was laid with the Zollverein. According to this idea, the Zollverein enabled Prussia to establish economic leadership over the other German states and helped it to acquire political leadership over time. The study is a qualitative research, in which the opinions of experts were reached through archive scanning and the analysis was made accordingly. It has been found that Zollverein undertook an important mission by contributing to industrialization, but the main factor in the establishment of German national unity was the military, operational and political actions implemented by the Prussian staff.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

EXTENDED ABSTRACT

A unified German nation-state was established on January 18, 1871, after the declaration of the unification of Germany politically and administratively under the leadership of Prussia in the Gallery of Mirrors in the Palace of Versailles. Since this date, which can be considered a turning point; many events in our world, which have taken on a different face in the political, economic and military sense, had arisen as a result of the establishment of the German political union. Experts note that no unification in the world has had such an impact on the course of history, and therefore German unification is in an exceptional position. The German unification, which targets being a partner in the domination of the sea and land on Earth, or even means the emergence of a new and powerful actor who aims to achieve an unbeatable power as the saying goes "the German Spirit will renew the world!", has led to the reaction of the superpowers of the era who want to preserve their hegemony and the two world wars. For this reason, the correct understanding of the factors that ensure unification will also contribute to the correct understanding of the foundations of the global system which we are part of.

The Zollverein was founded under the leadership of Prussia in order to manage the customs and economic policies of the German states, which were dragged into a complex economic disorder and customs system by the collapse of the Holy Roman-Germanic Empire at the beginning of the 19th century. The fact that both the German national union and the Zollverein were established under the leadership of Prussia also led to the conclusion that these two unions, one political and the other economic, were associated. This situation has led to the emergence of a scientific dispute that has been going on for many years between the scholars, the majority of whom are German, representing two opposing views. Due to these discussions, the idea of bringing this work to the literature has emerged.

It is possible to collect discussions under two main headings. The first group of researchers argues that the Zollverein was designed by the Prussian staffs in advance and used as a stepping stone for the establishment of German political unity. Accordingly, Zollverein enabled Prussia to establish economic leadership over other German states and eventually paved the way for it to obtain political leadership as well. In addition, Prussia, rather than Austria, was also able to take the leadership of German unification by spreading the anti-Austrian current among the German states. Thus, the Zollverein formed the main driving force for the creation of the German National Union.

According to other opinion, the unification of Germany became possible as a result of the policies implemented by the Prussian rulers led by Otto Von Bismarck, who managed to effectively use the growing power and influence of Prussia, especially after the seven years' war, both politically and militarily, from the second half of the 19th century. In the study, conclusions were made based on the qualitative data obtained through archival research by focusing on expert opinions, a number of developments in the process of founding the German Empire and the main events. Of course, there are many internal and external factors contributing to the establishment of the German national union. However, the scope and limitations of this study include an analysis based on a number of historical developments in the relevant process and addressing the two opposing views mentioned above, which are advocated by experts studying the relationship between German unification and Zollverein.

As a result, it was concluded that Zollverein opened the way for industrial development by preserving the young German industrialization and contributed to the fact that the united Germany could achieve the level of development of the major states of the period over time. Accordingly, the economic force that arose with industrialization also brought about a facilitating result of German unification. In this sense, it has been determined that the economic and technological developments brought about by Zollverein indirectly influenced the establishment of the German national union within the framework of the contribution it made to the Prussian economy and army.

However, it has been determined that it is not possible to argue that Prussia targeted the German national unity by taking such a step when establishing Zollverein. Prussia aimed to be able to keep the small German states under control and strengthen its hand in the face of a French aggression. However, this goal is not aimed at being able to unite the German states politically under one roof, but creating an economic force field and ensuring industrial development.

In the study, it was evaluated that a number of political and diplomatic moves implemented by the Prussian authorities, especially Chancellor Bismarck, such as the restructuring and discipline of the Prussian army, and the critical victories won on the fronts were the main factors that ensured the unification of Germany, and Zollverein had a secondary effect. The fact that Prussia which was a land state that did not have natural boundaries of Prussia in the process of German unification, was able to avoid the possible two-front war during the process of German unification; to use the delicate balances in Europe according to its own interests; to achieve prestige rise to a leadership position among German states, including Catholics in spite of being Protestant; to eliminate two big of powers of the period such as France and Austria was possible thanks to Bismarck's reel politics and the successes that the Prussian army won at the war fronts.

It can be noted that Zollverein indirectly contributed to the creation of the German National Union in the sense of creating weapons and equipment used by Prussian troops when implementing the iron and blood policy and ensuring the opening of transfer routes. However, the main factor of this unification was the successful military, operational and political actions implemented by the Prussian etat major.

Giriş

Alman ulusal birliğinin 1871 yılında Prusya önderliğinde kurulması, dünya siyasî-askerî tarihinin dönüm noktalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Gecikmeli olarak kurulan Alman ulusal birliği; 1815 Viyana düzeninin fiilen sona ermesi, kolonyal paylaşım ortak olmak isteyen yeni ve güçlü bir aktörün ortaya çıkması, Avrupa'daki güç dengelerinin değişmesi ve dolayısıyla iki kere dünya savaşının patlak vermesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Fahir Armaoğlu, Almanya'nın birleşmesinin ortaya çıkardığı etkiyi şu sözlerle anlatmaktadır: “Dünyada hiçbir devletin kuruluşu, Almanya'nınki kadar, başlangıçtan itibaren milletlerarası politikaya bu denli büyük ölçüde etki yapmamıştır. Almanya'nın ortaya çıkışı ile Avrupa diplomasisinin görüntüsü ve yapısı değişmiş, Avrupa dengesi bambaşka bir şekil almıştır. Milletlerarası politikaya Almanya ile yeni bir hareket gelmiştir” (Armaoğlu, 1997, s. 299). Bu sebeple Alman ulusal birliğinin kuruluşunu sağlayan etkenlerin doğru anlaşılması, iki dünya savaşı ve sonrasında kurulan dünya düzeninin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

1818 yılındaki “Prusya Gümrük Reformu” ile başladığı kabul edilen ve Prusya'nın 1828 ve 1833 yılları arasındaki gayretleri neticesinde 1834 yılında resmî bir hüviyete bürünen Zollverein ise erken dönem ekonomik entegrasyonun başarılı bir örneğini oluşturmaktadır. Zollverein, Sanayi Devrimi sonrası iç pazarın korunması ve endüstriyel kalkınmanın sağlanması amacıyla yüksek gümrük vergileri ile müdahaleci iktisat politikalarının savunulduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Asıl olarak iç gümrük vergilerini kaldıran ve dış gümrük duvarlarını yükselten bir ekonomik anlaşma olarak Alman sanayileşme hamlesinin başarıya ulaşmasına önemli bir katkıda bulunduğu, literatürde kabul edilen bir görüştür.

Zollverein ile ekonomik bir iç pazar kurulmuştur. İktisadi olarak bir standart oluşturması konusunda önemli mesafelerin katedilmesi sağlanmış ve birlik içerisindeki katılımcı devlet sayısında düzenli bir artış yaşanmıştır. Birlik; bütün üye devletlere fayda sağlamakla birlikte bu ekonomik, askerî ve siyasi güçlenmeden aslan payını Prusya almıştır.

Zollverein'in bu etkileri oluşturmasından dolayı, Alman ulusal birliğinin kurulması ile ilişkisi yaklaşık bir buçuk asırdır bilimsel bir tartışma konusu olma özelliğini sürdürmektedir. Bununla ilgili araştırmacılar arasında iki farklı görüş öne çıkmaktadır. İlk grupta tanımlanabilecek olan Zollverein'in Alman ulusal birliğinin kuruluşuna temel teşkil ettiğini savunan araştırmacılar, bu tezlerini savunmak için çeşitli dayanaklara başvurmuştur.

Bu düşünceye göre Zollverein, Prusya'nın diğer Alman devletleri üzerinde ekonomik liderlik kurmasını sağlamış ve zamanla siyasi liderliği elde etmesinin yolunu açmıştır. Ayrıca ekonomik birlik, Alman devletleri arasında anti-Avusturya akımının yayılmasını da beraberinde getirerek Alman birleşmesinin liderliğini Avusturya'nın yerine Prusya'nın elde etmesi sonucunu doğurmuştur. Böylece Zollverein, Alman ulusal birliğinin kurulmasının ana itici gücünü teşkil etmiştir.

Diğer görüşe göre ise Almanya'nın birleşmesi, Prusya'nın özellikle yedi yıl savaşlarından sonra artan gücü ile etkisini, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem siyasi hem de askerî olarak etkin bir şekilde kullanmayı başaran Kayzer I. Wilhelm'in kurduğu ve Otto Von Bismarck'ın lider rolünü üstlendiği Prusya yöneticilerinin uyguladığı politikalar neticesinde mümkün olmuştur. Bu düşünceye göre Bismarck'ın Realpolitik adı verilen hassas bir denge üzerine inşa edilen siyaseti, Genelkurmay Başkanı Helmuth von Moltke ile Savaş Bakanı Albrecht von Roon'un başarılı askerî hamleleri, Prusya'yı hızlıca Avrupa'nın yükselen gücü hâline getirmiştir. Böylece Alman ulusal birliği, Prusya önderliğinde cephede ve diplomasi masalarındaki çabalarla kurulmuştur.

Bu anlamda Türkçe yazında yeterli ilgiyi görmediği gözlemlenen bu konu ile ilgili iki karşıt görüş çerçevesinde bir araştırmanın yapılması fikri oluşmuştur. Çalışma, bu düşünceyle ortaya çıkmıştır.

Yöntem

Zollverein ve Alman ulusal birliğinin kurulması ilişkisi, çoğunlukla yerli uzmanların ilgisini çekmiştir. Nitekim Dedinger, 2015 yılındaki çalışmasında Zollverein'in genellikle Almanca konuşan akademisyenler tarafından çalışıldığını belirtmektedir (Dedinger, 2015, s. 67). Literatürde, konuyu inceleyen ilk araştırmanın 1800'lerin sonunda Prusyalı milliyetçi Heinrich von Treitschke tarafından kaleme alındığı kabul edilmektedir. Yedi cilt hâlinde yazılmış bu kapsamlı eser, Zollverein hakkında çalışan araştırmacıların büyük oranda temel olarak kabul ettiği bir kaynak olmuştur. Ayrıca Johann Gustav Droysen'in eseri de Zollverein çalışanları tarafından temel kabul edilen kaynaklardan bir diğeridir (Von Treitschke, 1872, s. 553). Türkiye'de bu konuyla ilgili tanımlayıcı bir çalışmaya dahi rastlanmamıştır. Bu sebeple, büyük oranda yabancı kaynaklara dayalı bir arşiv taramasına dayanıyor olmasına rağmen, yapılan değerlendirmede çalışmanın Türkçe olarak kaleme alınmasının daha isabetli olacağı sonucuna varılmıştır.

Reich, coğrafi anlam taşıyan bir bölgeyi ifade etmektedir. Genel anlamda Alman İmparatorluğu ile özdeşleşen bir kavram olsa da monarşik bir anlam içermemektedir. Popülaritesi ve bu çalışmanın her kesim tarafından okunabilmesini sağlamak amacıyla Reich ismi, çalışma içerisinde kullanılmamasına rağmen başlıkta tercih edilmiştir. Ayrıca 1871'den 1945'e kadar olan Alman ulus devletinde anayasal isim olarak kabul edilmesi de Reich başlığının kullanılmasını sağlayan bir başka etkidir (Holste, 2002, s. 125).

Alman siyasi-ticari kayıtlarının 1872 yılına kadar günümüz açısından "kullanışlı" şekilde tutulmadığı belirtilmektedir. Bu çerçevede Almanya'nın Birleşik Krallık Yıllık Ticaret Beyannamesi (*Annual Statement of Trade of the United Kingdom*) veya Fransa Genel Ticaret Tablosu'na (*Tableau général du commerce de la France*) eşdeğer bir kayıt sisteminin bulunmaması, Zollverein ile Alman ulusal birliğinin ilişkisinin analiz edilebilmesini zorlaştırır da, gümrük birliğinin yapısı ile ilgili sahip olunan bilgiler ve Prusya önderliğinde Alman İmparatorluğu'nun kuruluş sürecinde yaşanan bir dizi gelişmeler, bu iki olayın ilişkisinin anlaşılabilmesini mümkün kılmaktadır (Dedinger, 2015, s. 85).

Elbette ki Alman ulusal birliğinin kurulmasına katkı sağlayan dâhili ve harici çok sayıda etken bulunmaktadır. Ancak çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları, Alman birleşmesi ve Zollverein ilişkisini inceleyen uzmanlar tarafından savunulan ve giriş bölümünde belirtilen iki karşıt görüş çerçevesindeki bir analizi içermektedir. Bu düşünceyle nitel bir çalışma olarak tasarlanan bu araştırmada, arşiv taraması metodu ile tespit edilen uzmanların görüşlerine temas edilmiş ve bu sınırlılıklar içerisinde bir analiz yapılmıştır.

Zollverein'e Giden Süreç ve Kuruluş

Napolyon'un seferi neticesinde Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun son bulmasıyla Alman devletleri, 19. yüzyılın başında karışık bir iktisadi düzensizliğe ve gümrük sistemine sürüklenmişti. Sadece Prusya'da 67 tane birbirinden farklı gümrük tarifesi vardı. Frankfurt'tan Hamburg'a gidene kadar 150'ye yakın farklı gümrük noktasına uğramak, Magdeburg ve Hamburg arasında bir mal taşımak içinse on dört geçiş hakkı ödemek gerekiyordu (Shiue, 2005, s. 129 ve 162). Ayrıca birleşik olmayan Alman devletlerinin üretim sektörü, diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi ortak bir gümrük tarifesi tarafından korunmadığı için endüstrileşmede yol katetmiş ülkelere karşı savunmasız durumdaydı. Özellikle Büyük Britanya, geniş Alman pazarlarını işgal etmeye fazlasıyla hevesli görünüyordu

(Henderson, 1975, s. 3). Napolyon Bonapart'ın mağlup edilmesinin ardından Fransa pazarı bu şekilde ucuz İngiliz malları ile işgal edilmişti. Tehlikenin farkına varan Fransız hükümeti, endüstrisini korumak adına İngiliz mallarına yüksek gümrük tarifeleri uygulamıştı (Shafeaddin, 1998, s. 14).

Dağınık Alman coğrafyasında ise Prusya'nın önderliğindeki görüşmelerin on yıl kadar öncesinde bir gümrük birliği kurulması için hamlede bulunulmuştu. Bavyera ile Württemberg'in girişimleri ile güneydeki Alman devletleri arasında yürütülen müzakereler, gümrük tarifesi miktarları ve elde edilecek olan gelirlerin dağılımı konusunda yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle sonuçsuz kalmıştı (Gast, 1968, s. 303). Bu durum ise siyasi ayrılığın neredeyse normal hâle geldiği Alman coğrafyasında, ekonomik gidişatın daha da kötüye gideceği algısını oluşturmuştu.

İktisadi bir revizyon yapılması ihtiyacının yeniden yoğun bir şekilde hissedildiği süreçte, 1816 yılında Prusya kabinesi tarafında prensip olarak kabul edilen gümrük birliği çalışmalarının, 1818 yılındaki "Prusya Gümrük Reformu" ile Prusya sınırları içerisinde nispeten düşük tarifeli bir uygulamaya geçilerek çok sayıda ulusal ve yerel verginin kaldırılmasıyla başladığı, resmî olarak ise 1834 yılında Zollverein'a dönüştüğü kabul edilmektedir. Ancak Almanya'da iç gümrük engellerinin kaldırılması aşamalı bir süreç olarak gerçekleşmiştir (Henderson, 1975, s. 22). 1828 yılında Hesse-Darmstadt'ın gümrük gelirlerinden alacağı pay karşılığında Prusya'nın dış ticaret tarifelerini kabul ederek birliğe katılmaya karar vermesiyle genişleme süreci başlamıştır. Aynı yıl Bavyera ve Württemberg, Güney Almanya Gümrük Birliği'ni kurarken Hannover, Hesse, Frankfurt, Nassau gibi bazı merkezi Alman şehir ve eyaletleri Orta Almanya Ticaret Birliği (Mitteldeutscher Handelsverein) adı altında bu iki birliğe de katılmamayı taahhüt eden bir ekonomik savunma anlaşması imzalamışlardır (Kitchen, 1978, s. 46).

Prusya'nın kısa süre içerisinde katettiği iktisadi gelişmeler ve elde ettiği ekonomik güç, diğer Alman devletlerinin de ilgisini çekmiş ve Orta Almanya Ticaret Birliği'nin parçalanmaya başlamasıyla birlikte, Prusya ve Hesse-Darmstadt birliği, 1831 yılında Hesse-Kassel ile genişlemeye devam etmiştir (Lee, 1988, s. 67). 1833 yılında Thüringen ve Saksonya prensliklerinin kendi aralarında kurduğu birliğin de eklenmesi ile 1834'te yaklaşık 23.5 milyonluk bir nüfusu kapsayan Zollverein ortaya çıkmıştır. 1835-36 yıllarında Baden, Nassau ve Frankfurt'un da katılımı ile Ren'in batısına kadar uzanan ve gümrük sınırları olmayan ticari bir alana dönüşmüştür. Geniş sınırlara sahip olan Frankfurt'un katılımı ile birlikte, Frankfurt'tan Kuzey Bavyera'ya kadar olan bölgede tahıl karşılığı mamul malların gümrüksüz bir şekilde alışverişinin yapılabilmesi mümkün hâle gelmiştir (Bissing, 1959, s. 71-86). Braunschweig ve Lüksemburg 1842 yılında, Hannover ve Oldenburg ise 1854'te Zollverein üyesi olmuştur (Hahn, 1982, s. 214). Belirtildiği üzere birlik aşamalı olarak genişlemiş ve bu büyüme Alman ulusal birliğinin kurulmasının akabinde, 1888 yılında Bremen ve Hamburg'un katılımına kadar süren yetmiş yıllık bir sürece yayılmıştır (Dedinger, 2015, s. 85).

Zollverein'in kuzeyde daha hızlı yaygınlaşan bir birlik olarak güneydeki etkisi ve yayılması tartışmaya açık olan bir konu olmuştur. Her ne kadar Zollverein üyesi olsalar da bu bölgede yer alan Bavyera, Baden, Saksonya ve Württemberg gibi Alman devletleri, Avusturya'nın siyasi etkisi altındaydı (Gast, 1968, s. 226). Muhtemelen bu gümrük birliğini siyasi bir birliğin basamağı olarak görmemekte ve mezhepsel-kültürel açıdan Prusya'yı kendilerine yakın hissetmemekteydiler. Bunun için Prusya'nın gümrük birliği dışında farklı bir mücadele vermesi gerekiyordu.

Zollverein'in sağladığı iktisadi birlik sayesinde gümrük zincirlerinden büyük oranda kurtulan Alman devletleri arasında yapılan kara ve demir yolları, aynı milletten olan bu

topluluklar arasındaki etkileşimi arttırmıştır. Ulaşım ağının gelişmesi ile ticari emtianın daha ucuz ve hızlı bir şekilde nakledilebilmesi mümkün olmuştur. Özellikle demir yolları sayesinde Alman endüstrisinin temel taşı olan kömür ve demir, Zollverein sınırları içerisinde geniş bir alana yayılarak sanayi gelişimini ve ürün çeşitliliğindeki artışın hızlanmasını sağlamıştır. Endüstriyel üretim ve dış ticaret hareketlerinin on yıl içinde iki katından fazla artmasının yanı sıra fabrikalar ve demiryollarını finanse etmek üzere bir bankacılık sistemi kurulmuştur. Ayrıca gümrük birliği içerisinde hammadde fiyatları düşmüş ve tarım sektöründe büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. 1870 yılına gelindiğinde Zollverein, Büyük Britanya ve ABD'den sonra en büyük üçüncü sanayi gücü hâline gelmiştir (Katzenstein, 1976, s. 56). Bütün bu gelişmeler Alman topluluklarının özgüven kazanmasını, birbirini daha iyi tanımalarını ve konuştukları dil dışında ortak kültürel noktaları ve çıkarları olduğunun farkına varmalarını sağlamıştır.

Jacob Viner, Zollverein'i Alman deneyimine dayanan öncü ve özgün bir gümrüksel birlik olarak tanımlamakta ve gümrük tarifelerinin birleştirilmesinin kökeni açısından önemli genellemelere varmayı mümkün kıldığının altını çizmektedir (Viner, 1950, s. 76). Zollverein, Alman üretimi tarım ve zanaat ürünlerinin daha geniş pazarlara yayılabilmesini sağlamıştır. Üyeler arasındaki ticari engelleri en aza indirmiş, dışarıya karşı koruyucu gümrük duvarlarını sağlamlaştırarak o dönem endüstrileşmede daha hızlı ilerleyen ülkelerin (özellikle Birleşik Krallık) ucuz ürünleri ile Alman pazarlarını işgal etmesini önlemiştir. Böylece Alman sanayisi zaman içerisinde diğer ülkelerin endüstrileşme seviyesini yakalayabilmiştir. Keza Katzenstein'a göre de Zollverein'in kurulması, Almanya'da sanayileşme ve ekonomik büyümenin tam olarak başlangıcı anlamına gelmektedir (Katzenstein, 1976, s. 77).

Her ne kadar Alman devletlerinin ekonomik olarak güçlenmesine zemin hazırlamış ve endüstriyel kalkınmaya destek olmuş olsa da Zollverein, her üye devlet kendi gümrüklerinin idaresi üzerinde yargı yetkisini elinde tuttuğu, birliğin dış ve iç sınırlarında kendi gümrük memurlarını kullandığı ve kendi gümrük gelirleri fonunu elinde tuttuğu "gevşek" ve siyasi bağlayıcılığı olmayan bir gümrük birliği sistemini ifade ediyordu (Dedinger, 2012, s. 17).

Alman Ulusal Birliğinin Kurulması - II. Reich

Alman birleşmesi, uzun ve sancılı bir süreç neticesinde gerçekleşen bir olaydır. Almanların neden diğer ulus-devletlerden daha sonra bir araya gelebildiğinin anlaşılması için bu sürecin tarihsel geçmişine temas edilmesinde fayda bulunmaktadır.

Roma-Germen imparatorları, Orta Avrupa'da Almanca konuşan toplulukların kralı unvanı taşımakla birlikte, derebeylikten kaynaklanan bir gelenekten ötürü Almanlar kendine özgü; işleyiş yapıları, kanunları ve yönetim biçimleri olan beş yüzden fazla siyasi yapıya bölünmüşlerdi. Napolyon Bonapart'ın seferiyle, Roma-Germen İmparatorluğu'nun yıkılması, irili ufaklı Alman devletlerinin Fransız Devrim Savaşları sonucunda Ren Konfederasyonu altında Fransız hegemonyası altına girmesi ve Fransız İhtilali'nin getirdiği fikir akımlarının bu bölgelerde yayılması ile Almanlar arasında milliyetçilik duygusu yükselmeye başladı. Fransız kontrolü altında olmanın verdiği ızdırap da eklenince bu duygular kısa sürede büyüyerek Fransız düşmanlığına dönüştü ve Napolyon'a karşı bir arada olma duygusunu doğurarak işgalcilerin Alman topraklarından sürülmesini sağladı. Başarıya ulaşan bu ittifak, Almanlar arasında tek ve güçlü bir Almanya'nın mensubu olma fikrini yaydı (Sander, 2013, s. 251).

Napolyon'un Koalisyon Savaşları'nda mağlup edilmesinin ardından Avrupa'nın yeniden bir düzene oturtulmaya çalışıldığı Viyana Kongresi'nde, Avusturya İmparatorluğu Şansölyesi Metternich'in etkin bir rol alması ile birlikte Alman Konfederasyonu kurulmuş olsa da bu birlik başarısız bir deneme olmanın ötesine geçememiş ve Alman devletleri üzerinde tam bir Avusturya kontrolü hiçbir zaman sağlanamamıştır. Driault, Avusturya İmparatorluğu'nun Alman devletlerini içeren bir nevi "federasyon" kurarak burada liderlik rolünü üstlenmeyi

amaçladığını ancak etnik yapısındaki çeşitlilik ve yeterli askerî-politik etkinliğe sahip olmaması sebebiyle gücünün kaldırılabileceğinden çok daha ağır bir yükün altına girdiğini belirtmektedir (Driault, 1919, s. 603).

19. yüzyılın başlarında Alman devletleri arasında ortak noktalar, konuşulan dil ve kısmen kültürü. Ancak bu bağların da çok güçlü olduğunu savunabilmek mümkün değildi. Çünkü çeşitli aksan farklılıkları dahi halkları birbirinden uzaklaştırmaktaydı ve ulusal birliğin kurulamamış olması, bu devlet/devletçikler arasında ortak noktaların oluşmasını engellemiştir. Herhangi bir dış tehdide karşı askerî bir ittifak oluşturma düşüncesi çok zayıftı. Almanlar arasında, Avrupa dengesi içerisinde siyasi olarak birlikte hareket etmek gibi bir alışkanlık da bulunmamaktaydı. Ayrıca mezhepsel bir birlik de yoktu. Örneğin Baviera ağırlıklı olarak Katolik iken diğer bölgeler Protestan yoğunlukta idi. Bundan dolayı ortak bir amaç birliğine varılamamış ve bu durum zamanla daha karmaşık sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Bu faktörlerin hepsi birleşmeyi, çok daha da zor bir hâle getiriyordu (Lee, 2004, s. 68).

Alman birleşmesinin yoğun bir şekilde tartışılmaya başlandığı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Viyana Kongresi'nde yükselişi göz ardı edilen Prusya, Avrupa sahnesinde etkin bir rol almaya başladı. Prusya'nın Yedi Yıl Savaşları'ndan itibaren Orta Avrupa'da gücünü arttırdığı ve Alman devletlerini etki sahasına almaya başladığı kabul edilmektedir. Bu etki, 19. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşmıştır. Prusya'nın yükselişi ve çokuluslu Avusturya'nın zayıflaması ile Alman devletlerinin yakınlaşmaya başlaması aynı döneme denk gelince bu yükseliş daha da hızlanmaya başladı. 1848 devrimleri de ibrenin Prusya lehine dönmesine yardımcı oldu (Nester, 2000, s. 7-8). Orta Avrupa'da güçlenen Prusya, 1861 yılında Kayzer I. Wilhem'in tahta oturmasıyla kendi kapasitesinin farkına varmaya ve buna göre davranmaya dönük bir politikayı uygulamaya koydu. Bismarck'ın şansölye, Albrecht von Roon'un savunma bakanı, Helmuth von Moltke'nin ise genelkurmay başkanı olarak atanmasıyla birlikte, Prusya'yı Alman İmparatorluğu'nun liderliğine taşıyacak olan kadrolar iş başına gelmiş oldu (Howard, 1961, s. 40).

Fransa ve Rusya'da diplomatik yaparak bu ülkeleri yakından tanıma fırsatı bulan Bismarck, uygulamak istediği politikalar için en büyük engelin Viyana düzeni olduğunun farkındaydı (Fulbrook, 2011, s. 128). Nitekim Prusya Eyalet Meclisi'ndeki bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada, bu düzenin nasıl parçalanacağını şu meşhur sözleriyle ifade etti: "Viyana Anlaşması ile bize çizilen sağlıklı sınırlar içinde yaşayabilmeniz mümkün değildir. Sorunlar, 1848 ve 1849 yılında yapılan hataya düşülmeden, yani konuşularak değil ancak **kan ve demir** ile çözülecektir" (Bismarck, 2007, s. 38). Vakit kaybetmeden bu politika çerçevesinde harekete geçen Prusya kadroları, ilk olarak Danimarka Krallığı'nın kontrolünde olan Schleswig, Holstein ve Lauenburg dükalıklarını ele geçirme planını devreye soktu. Ortamı çok iyi analiz edebilen ve hangi ülkenin hangi duruma ne tepki vereceğini çok iyi tahmin edebilen Bismarck, doğru zamanı beklemeye başladı (Lewis, 2016, s. 132).

Prusya'nın kuzeyde yer alan Schleswig, Holstein ve Lauenburg dükalıklarını kontrol ederek Kuzey Denizi'ne çıkmasına, İngiltere kesin bir şekilde karşı çıkmaktaydı. Alman liderliği hedefinden vazgeçmemiş olan Avusturya İmparatorluğu da Prusya'nın bu hamlesine müsaade etmeye pek niyetli görünmüyordu. Diğer tarafta ise Kırım Savaşı'nın akabinde yakınlaşan Fransa ile Rusya vardı. O dönemde iyi anlaşan bu iki ülkeyi karşısına alarak iki cepheli bir savaşa girmek zorunda kalmak, Prusya'nın kesinlikle istemeyeceği bir durumdu (Sheehan, 1989, s. 434). Bismarck'ın politikası, bir kara devleti olarak her daim iki cepheli savaş riskiyle yüz yüze olan Prusya'yı (Alman İmparatorluğu'nu) bu zor duruma düşürmemektir. Bu politikasını tavizsiz bir şekilde uygulamayı sürdürmüş ve görevde olduğu müddetçe ülkesini iki ateş arasında kalma kâbusundan korumayı başarmıştır (Sander, 2013, s. 254).

Bismarck, Rusya'yı yanına çekerse, bu kâbusla karşılaşmayacağını ve diğer ülkelerin muhalefetinin cılız kalacağını düşünmüş ve 1863 yılında Rusya'ya karşı ayaklanan Polonya'yı desteklemeyerek Rusya'nın yanında yer almıştır. Olayların başlangıcında sert tutum alarak Polonya'nın bağımsızlığını destekleyen Büyük Britanya ve Avusturya'nın tutumunu yumuşatmasıyla siyasi atmosfer tam anlamı ile Prusya'nın istediği gibi oldu. Avrupa'daki bu karmaşık siyasi atmosferden yararlanan Prusya, Avusturya'nın da dâhil olmasıyla Schleswig-Holstein üzerinde hak iddia ederek İkinci Schleswig-Holstein Savaşı'nı başlattı. Savaşı Prusya-Avusturya ittifakının kazanmasıyla birlikte, Alman birliğine giden ilk adım atılmış oldu (Lewis, 2016, s. 148). Avusturya her ne kadar savaşta aktif olarak yer alsada bu zafer Prusya hanesine yazıldı ve Birinci Schleswig-Holstein Savaşı'nın intikamını aldığı düşünülerek Prusya'nın Alman devletleri arasındaki itibarının artmasına sebep oldu. Ayrıca Prusya, bu savaş süresince hem kendi ordusunun hem de sıradaki hedefi olan Avusturya birliklerinin disiplin, silah-teçhizat ve lojistik durumunu direk cephede görebilme ve test edebilme imkânı bulmuştu (Wawro, 1995, s. 221).

Danimarka'dan alınan topraklar, 1865 Gastein Antlaşması ile iki Alman devleti arasında paylaşıldı. Paylaşımında yaşanan anlaşmazlıklar uzun zamandır ikilik yaşayan Prusya-Avusturya'nın arasını iyice açtı. Aynı yıl Avusturya'ya bırakılan Holstein'in da Prusya tarafından işgale uğramasıyla sıcak çatışmaya doğru ilerleyen bu anlaşmazlık öncesinde hassas bir denge güdülmesi ve Bismarck'ın Reelpolitik'inin temellerinden birisi olan iki cephede de aynı anda savaşılmaması prensibi, çözülmesi gereken ciddi bir problem olarak ortada duruyordu. Burada da Bismarck, anlaşmazlığın Alman iç meselesi olduğu şeklinde bir politika izlemeye karar verdi. Bu düşünceyle Britanya'nın tarafsızlığı sağlandı. Rusya ise Polonya isyanı süresince Prusya'dan gördüğü destekten dolayı bu işe karışmadı (Sheehan, 1989, s. 174).

Asıl çözülmesi gereken mesele ise Prusya'nın güçlenmesini istemeyen Fransa idi. Muhtemel bir Fransa-Avusturya ittifakı Prusya açısından felaket olabilirdi. Ayrıca Bismarck, İtalya ile anlaşarak Avusturya'yı ordularının bir bölümünü güneye kaydırmak zorunda bırakmayı ve böylece daha net bir zafer kazanabilmeyi istiyordu. İtalya'nın savaşa girmesi de o dönem etkisi altında bulunduğu Fransa'nın onayıyla mümkün olabilirdi. Bu hedeflerle Bismarck, III. Napolyon ile gizli bir görüşme yaparak Fransa'nın tarafsızlığını temin edebilmeyi başardı. Bu görüşmede Bismarck, meselenin bir Alman iç meselesi olduğunu belirtti ve Fransa'nın kurulacak bir İtalya-Prusya ittifakına müdahale etmemesi durumunda Avusturya'nın mağlubiyeti ile elde edilecek topraklarda pay alabileceğini ifade etti. III. Napolyon ise Almanların birbirleri ile çatışmasının Fransa'nın lehine olacağını ve muhtemelen uzun sürecek bir savaşın iki Alman devletini de yorgun düşüreceğini hesaplamıştı (Howard, 1961, s. 78).

III. Napolyon'un ikna edilmesinden sonra Nisan 1866 yılında İtalya ile ittifak antlaşması imzalayan Prusya, mevcut siyasi ortamı daha da gererek 14 Haziran 1866'da Avusturya'ya savaş ilan etti. Alman devletlerinin önemli bir bölümü (Hannover, Saksonya, Bavyera, Baden, Württemberg, Hessen-Darmstadt) kazanır gözüyle baktığı Avusturya'nın saflarında yerlerini alarak savaşa müdahil oldular. Burada Hessen-Darmstadt'ın Avusturya safında yer alması dikkate değer görünmektedir. Çünkü Prusya'nın gümrük birliği çabalarına ilk katılan Alman devleti Hesse-Darmstadt idi (Ateş, 2007, s. 254). Her ne kadar Avusturya birliklerinin bir kısmı İtalya ile savaşması için güneye gönderilmiş olsa da ordunun asıl vurucu gücü Prusya karşısına çıkarılmıştı. Daha disiplinli olan Prusya orduları hızlı bir ilerleme ile güçlü Avusturya birliklerini geri püskürtmeye başladı. Savaşın nihai sonucunu belirleyen Koniggratz Muharebesi'nde (1866) Prusya ordusu galip gelince yıllarca süreceği düşünülen savaş beklenmedik bir şekilde iki aydan daha kısa bir sürede sona erdi. Ancak sırada halledilmesi gereken daha büyük bir problem vardı (Sheehan, 1989, s. 178).

Savaşın sonunda Kuzey Almanya Federasyonu'nun kurulmasıyla Prusya, Alman devletlerinin bir kısmı üzerindeki hâkimiyetini göstermiş oldu. Ancak savaş sonrasında kurulan ve Prusya'nın siyasi liderliğinin somut başlangıcı olarak kabul edilebilecek olan Kuzey Almanya Konfederasyonu'na bazı Alman devletlerinin eklenmesi mümkün olmadı. Bavyera, Württemberg ve Baden gibi kuruluş aşamasından bu yana Zollverein üyesi olan Alman devletleri, birlikte yer almadılar (Ateş, 2007, s. 254). Avusturya etkisindeki bu Alman devletlerine Prusya'nın gücü ve hâkimiyetinin kabul ettirilmesi gerekiyordu. Avusturya'yı mağlup ederek gücünü kanıtlamış olsa dahi Protestan Prusya'ya daha mesafeli, Katolik Fransa'ya daha yakın duran bazı Alman devletleri de bulunmaktaydı (Wawro, 1995, s. 248). Bunun için Fransa ile savaşılması gerekiyordu. Yani Alman devletlerinin tamamına, Prusya'nın etkisini kabul etmekten başka bir alternatif bırakılmaması elzemdi. Keza Bismarck, kitabında Fransa ve Güney Alman devletlerinin muhtemel bir ittifakının Prusya açısından çok tehlikeli olacağını belirtmekte ve bu riskin ancak Fransa ile cephede kozların paylaşılmasıyla önlenebileceğini şu sözlerle ifade etmektedir; "Ben birleşik bir Almanya için öncelikle bir Fransa-Prusya Savaşı olması gerektiğini biliyordum" (Bismarck, 1952, s. 452).

Siyasi denklemlerini buna göre kuran Bismarck, Fransa'daki Prusya karşıtı muhalefetin artması sebebiyle Prusya'ya Ren kıyılarının talep edildiğini ileten Fransız elçisine teklifin yazılı yapılmasını istedi. Toprak talebini yazılı bir şekilde ileterek tuzağa düşen Fransa'nın mektubunu Rus çarına ileten Bismarck, belirtildiği üzere Kırım Savaşı'ndan sonra yakınlaşan Fransa ile Rusya'nın arasını bozarak Rus çarını kendi yanına çekmeyi başardı. Bismarck, bu sefer de mektubu Paris gazetelerine gizlice yayınlatarak suları iyice bulandırdı. Fransa'nın niyetini duyan bir bölümü Fransız sempatizanı Güney Alman devletleri, Prusya'ya yanaşmaya başladı. Kendisine müttefik arayan Fransa ise ilk olarak Avusturya'ya gitti ancak o dönem iç karışıklıklarına yönelmiş olan Avusturya'dan olumlu dönüş alamadı. Britanya ise Ren kıyılarına yayılma amacından rahatsız olduğu Fransa'ya destek vermedi. Bismarck'ın Prusya'sı başarılı diplomatik hamlelerle, savaş öncesinde Fransa'yı yalnızlığa itmeyi başarmıştı (Sheehan, 1989, s. 220).

Masada başlayan çekişmeyi cepheye taşıyacak olay ise İspanya'da patlak verdi. Başarısız İspanya kraliçesinin tahttan indirilmesinin ardından İspanya ile temasa geçen Bismarck, tahta Hohenzollern hanedanının Katolik üyesi olan Prens Leopold'un geçirilmesini kabul ettirmeyi başardı. Ancak bu durumda Fransa'nın şiddetli muhalefetiyle karşılaştı ve anlaşmazlıklar 1870 yılına kadar devam etti. Fransa, Kral Wilhelm'den İspanyol tahtına müdahale etmeyeceğine dair teminat istedi ancak bu kabul edilmedi. Durumu kendisine bildiren Wilhelm'in gönderdiği telgrafi manipüle eden Bismarck, bu haberi Fransız gazetelerine yolladı. Gazetelerde elçilerinin Prusya kralının huzurundan kovulduğunu okuyan Fransız halkı, galeyana gelince her şey bir anda çığ gibi büyüdü ve Fransa, Prusya'ya 1870 yılında savaş ilan etti (Lewis, 2016, s. 202).

Bismarck, başarılı diplomatik hamlelerle, Fransız tehdidine karşı Katolik Alman devletlerini yanına çekmişti. Ayrıca Fransa'nın kendi karşısında müttefik bulmasını engellemiş ve savaşı başlatan saldırgan taraf olmamayı başarmıştı. Artık her şey Prusya askerî kurmaylarının Fransızları cephede mağlup ederek bu işi bitirmesine kalmıştı. Her cephede rakibine üstünlük sağlamayı başaran Prusya orduları savaşı kazanarak Alman birliği yolundaki son engeli de aştı. 18 Ocak 1871'de Versay Sarayı'nın Aynalar Galerisi'nde Prusya kralı I. Wilhelm'in Alman İmparatoru ilan edilmesi ile Alman ulusal birliği kurulmuş oldu (Katzenstein, 1976, s. 91).

Zollverein ile Alman Ulusal Birliğinin Kurulması İlişkisinin Değerlendirilmesi

Zollverein ile Alman ulusal birliğinin kurulması ilişkisi hakkındaki araştırmaların savunusu genel olarak iki gruba ayrılabilir. Birinci gruptaki araştırmacıların bir kısmı, Almanya'nın 1871'de Prusya liderliğinde birleşmesinin ardından, Zollverein'in neredeyse başlangıcından beri Prusyalı devlet adamları tarafından bilinçli bir şekilde siyasi araç olarak tasarlandığını savunmuşlardır. Bu araştırmacılar Zollverein'i, I. Wilhelm'in Prusya tahtına geçmesi ve kritik pozisyonlara (başta Otto Von Bismarck olmak üzere) atadığı isimlerin uyguladığı isabetli politikalar ile Prusya'nın Alman birleşmesini sağladığı görüşünü reddetmek için kullanmaktadırlar. Bu düşünürlere göre Prusya, Zollverein'i sistematik bir şekilde kullanarak Alman devletleri üzerinde ekonomik egemenlik elde etmiş ve ekonomik egemenliğin askeri egemenliği kaçınılmaz hâle getirmesiyle birlikte siyasi önderlik rolü de Prusya'nın eline geçmiştir. Bu tarihçilerin diğer argümanı ise Zollverein'in, Prusyalılar arasında bir anti-Avusturya geleneğini yaydığıdır. Buna göre Zollverein henüz Bismarck başbakan olmadan otuz yıl önce Prusya siyasetinde ve Alman devletleri arasında anti-Avusturya akımını başlatmıştır (Murphy, 1991, s. 285-302).

Heinrich von Treitschke (1872) ve Johann Gustav Droysen (1876), Zollverein'in Prusyalı devlet adamları tarafından bilinçli bir şekilde Almanya'daki Avusturya etkisini ortadan kaldırmak için siyasi bir araç olarak tasarlandığını belirtenler arasında yer almaktadır. Ancak konuyla ilgili yapılan araştırmalarda, Prusyalı bu iki ismin yeni kurulan Alman İmparatorluğu'ndaki milliyetçi atmosferin etkisinde kaldıkları çıkarımı yapılmaktadır. Bu çerçevede kapsamlı ve sistemli bir şekilde ifade etmiş olmalarına karşın düşüncelerini herhangi bir resmî belgeye de dayandırmamışlardır. En azından bu konuda net bir çıkarım yapabilmek için günümüze ulaşan herhangi bir belge olmadığının belirtilmesi gerekmektedir (Henderson, 1939, s. 87).

Buna rağmen sonraki nesil Alman tarihçisi Friedrich Meinecke (1918) de Prusya'nın Zollverein hamlesini, Alman devletleri arasındaki Avusturya etkisini kaldırmaya dönük bir politika olarak değerlendirmiştir. Theodore Hamerow (1958) ise Prusyalı siyasetçilerin, Avusturya'nın dışlandığı bir gümrük birliğinin Orta Avrupa'daki üstünlük mücadelesinde Prusya'ya avantaj sağlayacağını öngördüklerini belirtmektedir. Ancak bu düşünceler sadece varsayımlardan ibarettir.

A.J.P. Taylor ve Martin Kitchen ise Prusya'nın Zollverein'i kurmasındaki hedefinin sadece ekonomik olduğunu ve birliğin siyasi potansiyelinin 1850'lere doğru ortaya çıktığını savunmakta, bu sebeple Prusya'nın birliği siyasi amaçla kurduğuna dair bir çıkarım yapılamayacağını belirtmektedir (Murphy, 1991, s. 285-302). Arnold Price ise Zollverein ile "Prusya Dışişleri Bakanlığı'nın Avusturya karşıtı bir dış politika başlatma isteği olmadığını" altını çizmektedir (Price, 1949, s. 250). Bu düşünürlerin bir diğer kısmı ise Avusturya'nın Zollverein'da yer almamasının, Prusya'nın dışlamasından ziyade kendi sıkı korunan endüstrisinden taviz vermemesi üzerine gerçekleştiğini savunmaktadır. Ayrıca Avusturya şansölyesi Metternich de bu fikre karşı durmuş ve böylece Avusturya'nın birliğe dâhil olması mümkün olmamıştır (Henderson, 1939, s. 95).

Prusya'nın Zollverein'i kurmaktaki amacını incelediği çalışmasında David T. Murphy, bu konuda çalışmış olan hem milliyetçi hem de revizyonist tarihçilerin, Prusya'nın Fransa ve Alman devletleri üzerinde yürüttüğü politikayı yeterince dikkate almadıklarını belirtmektedir. Bu çerçevede Prusya devlet adamlarının, Zollverein'i milliyetçilik açısından değerlendiren araştırmacıların savunduğu üzere politik bir proje olarak tasarladıklarını ancak herhangi bir anti-Avusturya fikriyle hareket etmediklerini belirtmektedir. Murphy'e göre Prusya siyasi hedefler gütmekteydi çünkü Fransa'nın etki alanını Alman devletlerine doğru genişletme

hedefini en büyük tehdit olarak görmekteydi. Kurulacak bir gümrük birliği, ekonomik gücü arttırarak olası Fransız saldırısına karşı birliği güçlendirecek ve diğer Alman devletlerinin de etki alanına alınabilmesini sağlayacaktı. Bu çerçevede Prusya'nın Zollverein'deki amacı, küçük Alman devletlerinin ekonomik bağımsızlığını zayıflatarak gümrük birliğine bağlı kalmalarını sağlamak ve Alman devletlerini, Fransa ile olması muhtemel bir sürtüşmeye karşı bir arada tutmaktı. Buna göre Prusya, Zollverein ile bir Alman ulusal birliğini öngörmenin ötesinde Fransız tehdidine karşı bir tampon güç oluşturabilmeyi hedefliyordu (Murphy, 1991, ss. 285-302). Murphy, Prusya'nın bu politikası ile tam bir Alman birleşmesini hedefleyip hedeflemediği konusunda ise herhangi bir yorum yapmamaktadır.

Billinger'e göre Prusyalı devlet adamları, Habsburgları bir engel olarak görmelerine karşın düşman olarak da görmemektedir. Bu anlamda Zollverein, hem siyasi hem de ekonomik bir hamle olarak değerlendirilmeli, ancak ana odağın küçük Alman devletlerini ekonomik kontrol altında tutmak ve muhtemel bir Fransız saldırganlığına karşı Almanya'yı hazırlıklı ve güçlü kılmak olduğu belirtilmelidir. Yani Billinger'e göre Prusya'nın bu adımı Avusturya'yı değil, Fransa ve küçük Alman devletlerini hedeflemektedir (Billinger, 1976, s. 19-203). Keza May da Prusya'lı yetkililerin Avusturya'nın Alman devletleri üzerindeki emellerinden rahatsız olduklarını, ancak potansiyel Fransız saldırganlığına karşı Alman devletlerini kendi kontrolünde bir arada tutmakla daha fazla ilgilendiğini belirtmektedir (May, 1933, s. 65). Shiue ise ilgili dönemde Avrupa'da faaliyet gösteren Prusya elçilerinin, anti-Avusturya düşüncesinin ötesinde Alman devletleri arasındaki ortak ticari çıkarlar konusunda müzakere çağrılarını yaptıklarının altını çizmektedir (Shiue, 2005, s. 162).

Ayrıca Prusya kadroları, Zollverein'in kuruluş sürecinde, buna tepki gösteren Avusturya'ya karşı yatıştırma politikası izlemiştir. Hesse-Darmstadt'ın gümrük tarifelerini kabul ederek Prusya ile beraber hareket etmesine tepki gösteren Avusturya'yı yatıştırmak için Viyana'daki Prusya elçisi aracılığıyla Price'in aktarımıyla şöyle bir açıklama yapılmıştır: "Kraliyet hükümetinin hiçbir kötü niyeti olmayan bu ekonomik çabaya karşı böyle bir tepki vermesini beklemiyorduk. Memnuniyetsizlik ve huzursuzluk içeren bu sesler ne kadar azalır, ortam o kadar sakinleşecek ve Bund o kadar sessizlik ve huzura kavuşacaktır" (Price, 1949, s. 176). Benzer bir açıklama, Bavyera ve Württemberg'in ile yapılan anlaşmayı savunmak için de kullanılmıştır. Bütün bu etkenlere bakılarak Prusya ile Avusturya arasında bir düşmanlığın o zaman için var olmadığı savunulabilir de bu iki devlet arasında rekabetin ya da Alman devletleri arasında üstünlük kurma mücadelesinin olmadığı anlamına gelmemelidir.

İkinci gruptaki araştırmacılara göre ise Alman ulusal birliğinin kurulması, Bismarck'ın önderliğindeki Prusya yöneticilerinin uyguladığı akılcı politikalar ve cephede gösterilen başarılar sayesinde mümkün olabilmiştir. Zollverein, başta Prusya olmak üzere Alman devletlerinin endüstriyel-ekonomik kalkınmalarına ve dolaylı yoldan Almanya'nın birleşmesine katkı sağladığının savunulabilmesi mümkündür. Ancak Alman ulusal birliğinin kurulması, Prusya'nın öncü rol üstlenebileceğine dair kapasitesinin farkına varan başta Bismarck olmak üzere Prusya kurmaylarının başarılı bir şekilde uyguladığı ittifaklar sistemi ve Prusya ordusunun cephede elde ettiği başarılar sayesinde mümkün olabilmiştir (Shiue, 2005, s. 162).

1815 ve 1850 yılları arasında başta Prusya olmak üzere birçok Alman devletinin ekonomik kalkınma göstermesi ve endüstriyel anlamda ilerlemesinin Zollverein ile ilişkili olduğu çok sayıda uzman tarafından kabul edilen bir görüştür. Bu uzmanlara göre endüstriyel ilerleme; makine, teçhizat ve silah sektörlerinin de gelişmesini beraberinde getirmiş ve Alman birliğinin kuruluşundan önceki bir dizi savaşta Prusya ordusunun gücünü arttırmıştır. Keza Prusya'ya özellikle Fransa ile olan savaşta avantaj sağlayan Krupp çeliğinden yapılan topların

ve siperden kalkmaya gerek kalmadan kuyruktan doldurulabilen Dreyse tüfeklerinin imal edilmesi, Zollverein dönemine rastlamaktadır (Flatnes, 2013, s. 125).

Konuyla ilgili araştırmalara dayanılarak Zollverein'in Almanya'nın endüstriyel kalkınmasını kolaylaştırıcı ve teşvik edici bir rol üstlendiği kabul edilmektedir. Henderson gibi bazı uzmanlar, Zollverein'in kurulması ile Almanya sınırları içerisinde ekonomik koşulların iyileşmesi arasında bir bağ kurulup kurulamayacağına şüpheyle yaklaşırsa da (Henderson, 1939, s. 214) 1815 ve 1850 yılları arasında başta Prusya olmak üzere birçok Alman devleti, demiryolu ağının gelişmesiyle birlikte lojistikte sağlanan kolaylıkların da etkisiyle, ekonomik kalkınma göstermiş ve endüstriyel anlamda önemli aşamalar katetmiştir (Pollard, 1981, s. 208). Hahn'ın aktarımıyla Hesse-Darmstadt, Hesse-Kassel ve Nassau gibi küçük Alman devletleri, Zollverein'a katıldıktan sonra ekonomik gelirlerini önemli ölçüde arttırmıştır (Hahn, 1982, s. 312). Lee, Zollverein tetiklemeyle Almanya'da 1850 yılından itibaren sanayi üretiminin hızla yükselmesinin birleşmeyi kolaylaştıran bir etken olduğunu belirtmektedir. Ancak bu kolaylaştırıcılığın ana etken olarak kabul edilemeyeceğinin altını çizmektedir (Lee, 2004, s. 346). Bazı düşünürler, Zollverein içerisindeki ekonomik ilerlemenin, Bismarck'ın eline herhangi bir ihtilafla karşılaştığı zaman birliği feshetme tehdidini verdiğini ve böylece diğer Alman devletlerinin zaman içerisinde siyasi olarak da Prusya'ya bağlanması sonucunu doğurduğunu savunsa da bu da bir varsayımdan ibarettir (Flatnes, 2013, s. 130).

Zollverein, eşit seviyedeki devletler arasında kurulmuş bir anlaşma değildir. Bu konuda Prusya'nın baskın bir rolünün olduğu ve gümrük birliğini gittikçe daha da genişletmek için uğraştığı savunulabilir. Bu çerçevede Prusya'nın diğer Alman devletlerine göre gelişmiş olan endüstrisi için daha rahat bir hareket alanı için çabaladığı sonucuna da varılabilir. Ancak bu durum, Prusyalı kurmayların Zollverein'i kurarken en başından beri Alman siyasi birliğini hedefledikleri ve öngördükleri sonucuna varılmasını sağlamamaktadır (Katzenstein, 1976, s. 218).

İkinci grupta yer alan araştırmacılara göre, 1861 yılında Prusya tahtına geçen I. Wilhem'in 1862 tarihinde Bismarck'ı şansöyeliğe getirmesiyle Alman İmparatorluğu'nun kuruluşu için ilk adım atılmıştır. Kuruluş hazırlıklarının başlangıcı olarak ise İtalya'nın Giuseppe Garibaldi'nin önderliğinde Avusturya'ya açtığı savaşta, o dönem parlamento üyesi olan Bismarck'ın önerisiyle Avusturya'nın desteklenmemesi kabul edilmelidir. Bismarck'ın göreve gelmesinden sonra uygulanan bir dizi politik manevra, cephede kazanılan zaferler ve Alman devletleri arasında millî bilincin uyandırılması neticesinde ulusal birliğin kuruluşu gerçekleşmiştir (Pollard, 1981, s. 237). Bahsedilen diplomatik hamleler ve cephede elde edilen kan ve demir zaferleri olmasaydı, Zollverein'in getirdiği iktisadi kalkınma ve endüstriyel gelişme, Alman İmparatorluğu'nun kurulmasını sağlayamayacaktı. Ekonomik güç ve endüstriyel kalkınma her ne kadar askerî ve siyasi gücü de beraberinde getirirse de eyleme geçilmeden sonuç alınamayacağına göre Alman birleşmesini, Prusya kadrolarının uyguladığı hassas politik dengeler ve operasyonel başarılar sağlamıştır (Price, 1949, s. 124).

David Blackbourn'e göre Avrupa'da Kırım Savaşı sonrası meydana gelen karışık ortamdan yararlanan Prusya kurmaylarının orduyu başarılı bir şekilde yeniden yapılandırması ve operasyonel tasarımları ile Bismarck'ın diplomasisi, Avrupa'daki güç dengesinin yeniden kurulmasını sağlayarak şüphesiz bir şekilde Alman ulusal birliğinin kurulmasının ana etkeni olmuştur (Blackbourn, 1994, s. 96). Sheehan ise Prusya'nın, Bismarck'ın diplomatik ve politik liderliği, Albrecht von Roon'un askerî düzenlemeleri ve Helmuth von Moltke'nin askerî taktiklerinin birleşmesiyle yükseldiğini ve bu yükselişin 1815 Viyana düzenini geçersiz kılarak bu anlaşmanın hiçbir tarafının Orta Avrupa'daki Avusturya etki alanını desteklemeyeceğini göstermiş ve Alman birliğinin liderlik rolünü Prusya'nın kapmasını sağlamıştır (Sheehan, 1989, s. 141). Toktamış Ateş (2007), Bismarck'ın Alman birliğinin mimarı olduğuna kimsenin kuşku

duymaması gerektiğini belirterek, yeri geldiğinde askerî ve operasyonel olaylara da müdahale eden Bismarck'ın hamleleri sayesinde Almanya'nın birleşebildiğinin altını çizmektedir. Tarihçi Hermann Pinnow ise Bismarck için "iş başına gelir gelmez dünyanın manzarası değişti; işbaşından ayrıldığında da dünyanın manzarası değişti" (Pinnow, 1940, s. 410) diyerek Alman birliğinin mimarının kesinlikle Bismarck olduğunu ve onun çabaları olmasaydı bu birliğin de kurulamayacağını belirtmiştir.

Tartışma ve Analiz

Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda öne sürülen değerlendirmeler ışığında bir analiz yapıldığında, Prusya'nın Zollverein'i kurarken Alman ulusal birliğini hedefleyip bu çerçevede bir plan tasarlayarak böyle bir adımı attığının savunulabilmesi mümkün olmamaktadır. Prusya, muhtemelen küçük Alman devletlerini kontrol altında tutabilmeyi ve bir Fransız saldırganlığı karşısında elini güçlendirebilmeyi hedeflemiştir. Ancak bu hedef, Alman devletlerini tek bir Alman imparatorluğu çatısı altında siyasi olarak birleştirebilmeyi amaçlamaktan ziyade, ekonomik bir güç alanı oluşturmak ve endüstriyel kalkınmayı sağlamaktır. Nitekim bu amaca ulaşılabilmiş ve Zollverein'in kuruluşuyla birlikte kaldırılan gümrük duvarlarının etkisiyle başta Prusya olmak üzere birçok Alman devleti ekonomik gelişim ve endüstriyel kalkınma göstermiştir. Bu anlamda Zollverein'in getirdiği ekonomik ve teknolojik gelişmelerin Prusya ekonomisine ve ordusuna sağladığı katkı çerçevesinde dolaylı olarak Alman ulusal birliğinin kuruluşuna etki ettiği değerlendirilebilir.

Önceki bölümde, birinci grupta bahsedilen düşünürlerin Zollverein'in Alman devletleri arasında anti-Avusturya geleneğini yaydığını savunduğu belirtilmişti. Ancak 1866 Prusya-Avusturya savaşında Alman devletlerinin önemli bölümünün Avusturya'nın yanında yer alması ve Prusya'nın savaş süresince ordusunun bir kısmını bu devletleri mağlup etmek için açtığı cepheye yönlendirmiş olması dahi en azından savaşa kadar birçok Alman devleti arasında anti-Avusturya geleneğinin olmadığını göstermektedir. Varsa dahi anti-Prusya düşüncesinin, anti-Avusturya düşüncesinden daha baskın olduğunun savunulabilmesi mümkündür. Hesse-Darmstadt'ın bu savaşta Avusturya safında yer alması dikkate değer gözükmektedir. Çünkü Zollverein'in ilk genişlemesini ifade eden bu küçük devletin Prusya karşısında yer alması dahi, Zollverein'in Alman birleşmesini sağladığı görüşünü reddetmek için kullanılabilir. Ayrıca Baden ve Nassau gibi Zollverein üyesi diğer Alman devletleri de savaş süresince Prusya karşısında, Avusturya safında yer almışlardır. Yani bu devletlerin bir nevi Alman birliğinin kurulmaması için Prusya'ya karşı savaşmış oldukları belirtilebilir. Buna ek olarak Alman devletlerinin o dönemde Avusturya'ya yakın Prusya'ya uzak durması mezhepsel bazı gerekçeleri de içermektedir ve bu gerekçeler de ortadan kalkmış değildir.

Ayrıca Prusya'nın gümrük birliğini kurmaktaki ana amacı, bir önceki bölümde de bahsedilen uzman görüşlerine göre Avusturya karşıtlığından ziyade bir Fransız karşıtlığı oluşturabilmektir. Ancak bu birlik, Fransız karşıtlığı oluşturamamış ve özellikle güney Alman devletleri arasındaki Fransız karşıtlığı, Ağustos 1866'da Fransa'nın Ren kıyılarını talep eden yazılı isteğine kadar tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. O döneme kadar, Protestan Prusya'dan ziyade kendi mezheplerinden olan Katolik Fransa'ya daha yakın duran bazı Alman devletleri, Fransa'nın yayılcı amacından haberdar olunca Prusya'ya yanaşmıştır. Bu da Fransa'yı toprak talebini yazılı bir şekilde isteyerek tuzağa düşüren Bismarck'ın akılcı diplomatik hamlesi sayesinde mümkün olabilmiştir.

Bir başka konu ise sanılanın aksine Avusturya ve Fransa'nın birleşik olmayan Alman devletleri arasında saygı görmesinin bir diğer sebebi askerî güçlerine dayanmaktaydı. Küçük Alman devletleri arasında var olan Napolyon Fransa'sının acı hatıraları, Avusturya-Prusya rekabetine baskın gelse de Avusturya'nın var olan itibarı askerî gücü sayesinde canlı

kalmaktaydı. Bu itibar, 1859 yılında Piyemonte ve Fransa birliğine karşı mağlup olduğu savaş yüzünden azalsa da etkisini sürdürmekteydi. Fransa'nın itibarı ve tehdidi ise halen güçlü bir şekilde devam etmekteydi. Bu sebeple Prusya'nın Alman devletleri arasında ulusal birliği kuracak düzeyde saygın bir konum elde etmesi, Avusturya'nın askerî olarak mağlup edilmesini gerektiriyordu. Buna ek olarak Napolyon döneminde bölgeyi işgal eden ve Alman devletleri arasında milliyetçilik duygusunun yerleşmesini sağlayan Fransa'dan intikam alınması ve küçük Alman devletlerinin muhtemel Fransız yayılmacılığından duyduğu korkunun bertaraf edilmesi de Prusya'nın prestijini arttırarak bu birliğin kurulmasını tam anlamıyla sağlayacaktı (Baack, 1980, s. 210).

Bu Zollverein ile değil ancak Avusturya ve Fransa ordularının cephede mağlup edilmesi ve bu süreçte diğer Avrupa güçlerinin tepkisini çekmeyecek hassas bir politika yürütülmesi ile mümkün olabilirdi. Nitekim öyle de oldu, güçlü Avusturya ordusuyla karşılaşmadan önce Danimarka ile yapılan Schleswig savaşında kapasitesini test eden ve birkaç yıl içerisinde hem Avusturya hem de Fransa karşısındaki cephelerde üst üste zaferler kazanan Prusya'nın, Kral II. Wilhelm'i 1871'de Fransa-Prusya savaşının ardından birleşik Almanya'nın imparatoru olarak ilan etmesine kimse itiraz edemedi. Bu savaşların Prusya açısından galibiyetle sonuçlanması ise bu sürecin tamamında ülkesini çok cepheli savaştan uzak tutmayı başaran Bismarck'ın Realpolitik'i neticesinde mümkün olabildi.

Yani Prusya'nın Alman devletleri arasındaki popülaritesi ve Alman birliğinin lideri olarak kabul edilmesi, *Kan ve Demir* politikasının başarıya ulaşmasının bir sonucudur. Zollverein ise Alman devletleri ve halkları arasında ticaret aracılığı ile iletişim kanallarının kurulması, benzerlikler ve ortak gayelerin anlaşılmasını ve millî bir bilincin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çerçevede bu gümrük birliğinin, bir Germen imparatorluğu olarak kabul edilen Avusturya ile ilgili olumsuz bir algının yayılmasını sağladığının savunulabilmesi pek mümkün gözükmemektedir.

Araştırmacılar arasında ihtilaf konusu olan bir diğer husus ise, Bismarck'ın Alman devletlerini içeren birleşik bir Almanya için başından beri bir planının olup olmadığıdır. Kimi tarihçilere göre Alman ulusal birliği, Bismarck tarafından başından beri tasarlanmış ve alınan siyasi ve askerî neticelerle Bismarck'ın bu projesi başarıya ulaşmıştır. Diğer kesime göre ise Bismarck'ın ana amacı Prusya Krallığı'nın gücünü pekiştirmek ve Avrupa'daki konumunu güçlendirmektedir.

19. yüzyıldaki bazı dış etkenlerin, devletlerarası ilişkilerin yeniden düzenlenmesini sağladığı kabul edilse de önceki bölümlerde de temas edildiği üzere Realpolitik'in Prusya'yı adım adım ve başarılı bir şekilde Alman birliğinin lideri hâline getirdiği rahatlıkla söylenebilir. Buna göre önceden tasarlanmamış olsa bile Bismarck'ın siyaseti ve Prusya ordusunun cephelerde üst üste aldığı galibiyetler, Alman birleşmesini sağlayan ana etken olarak kabul edilmelidir. Keza Almanya'nın birleştiğinin ilan edilmesi de Bismarck'ın kan ve demir politikasının bir parçası olan Prusya-Fransa savaşı sona ermeden, Paris teslim olmadan on gün önce tabiri caizse tüfeklerin namluları dahi soğumadan gerçekleşmiştir (Pinnow, 1940, s. 411).

Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise Zollverein'in Alman birleşmesine temel olmasının ötesinde, Almanya'nın birleşmesinin Zollverein'in genişlemesine katkıda bulunduğudır. Nitekim Zollverein'a 1888 yılında katılan Bremen ve Hamburg'un 1871'deki Alman birleşmesinin kurucuları arasında yer aldığı göz önüne alındığında bu tespitin doğrulanabilmesi mümkündür. Ayrıca Bavyera, Baden ve Württemberg gibi büyük Alman devletleri, Prusya-Avusturya Savaşı'nın ardından kurulan Kuzey Almanya Konfederasyonu'na katılmamış ancak Alman İmparatorluğu'nun kurucu unsurları arasında yer almışlardır (Evans, 2005, s. 1).

Sonuç

Zollverein, on milyonlarca Almanın iktisadi yaşamına etki eden ekonomik bir birlik anlamına gelmekteydi. Her ne kadar siyasi bir bağımlılık ilişkisi içermese de Orta Avrupa hegemonyası ve Alman liderliği için Avusturya ile yarışan Prusya'nın eline güçlü bir silah vermiş ve Germen halkları arasında prestij elde etmesini sağlamıştır. Gümrük birliği sayesinde Alman devletleri arasında etkileşim yoğunlaşmış, üretim ve dış ticaret hareketleri on yıl içinde iki katından fazla artmış, hammadde fiyatları düşmüş ve tarım sektöründe büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Ayrıca bu halklar arasında ortak çıkarlar etrafında bir araya gelme hissiyatı oluşmuştur.

Ancak tartışma ve analiz bölümünde de belirtildiği üzere, Prusya'nın Zollverein'i kurarken Alman devletlerini tek bir imparatorluk çatısı altında siyasi olarak birleştirebilmeyi amaçlamaktan ziyade, ekonomik bir güç alanı oluşturmayı ve endüstriyel kalkınmayı sağlamayı amaçladığı bulgusuna ulaşılmıştır. Buna ek olarak birinci grupta yer alan düşünürlerin savunduğu üzere Zollverein, Alman devletleri arasında Avusturya ya da Fransa karşıtlığı oluşturmamıştır. Ayrıca Prusya'nın, Zollverein'i Avusturya karşıtlığı için bir propaganda aracı olarak kullandığına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Prusya, gümrük birliği içerisindeki Alman devletlerini Fransa karşıtlığına teşvik eder görünse de bu politika da başarıya ulaşmamış ve Zollverein'dan bağımsız olarak Prusya'nın başarılı askerî ve diplomatik hamleleri Alman devletleri arasında Fransız karşıtlığı meydana getirmiştir. Alman devletlerinin Fransa'dan uzaklaşması, Ağustos 1866'da Fransa'nın Ren kıyıları talebini yazılı bir şekilde isteyerek tuzağa düşüren ve talep mektubunu Paris gazetelerine yayımlatan Bismarck'ın akılcı diplomatik hamlesi ile mümkün olmuştur. Ayrıca Alman devletlerinin Prusya'ya yaklaşması, Schleswig-Holstein, Prusya-Avusturya ve Prusya-Fransa savaşları neticesinde mümkün olabilmış ve Alman ulusal birliği, Prusya ile Fransa arasındaki Sedan Muharebesi'nin hemen ardından kurulmuştur.

Bu çerçeveden bakıldığında Prusya'nın Alman devletleri arasındaki popüleritesi ve Alman birliğinin lideri olarak kabul edilmesi, kan ve demir politikasının başarıya ulaşmasının bir sonucudur. Zollverein ise Alman devletleri ve halkları arasında ticaret aracılığı ile iletişim kanallarının kurulmasını, benzerlikler ve ortak gayelerin anlaşılmasını ve millî bir bilincin ortaya çıkmasını sağlamış ancak Alman ulusal birliğinin kurulmasının ana etkenini oluşturmamıştır.

Bu sebeple Zollverein'in ortaya çıkardığı etkiler Alman birliğinin kurulması sürecinde, yıllar boyunca cephe hatlarında canını dişine takan Prusya ordusunun, operasyonel hamleler ile orduyu yeniden yapılandırarak üst üste zaferler kazanmasını sağlayan Prusya kurmaylarının ve büyük güçler arasındaki hassas dengeyi muhteşem bir şekilde kuran Bismarck'ın siyasi dehasının arka plana atılmasına sebep olmamalıdır. Keza Prusya'nın Zollverein'deki baskın rolüne rağmen, Prusya-Avusturya savaşı sırasında çok sayıda Alman devleti (Saksonya, Bavyera, Baden, Württemberg, Hannover, Hessen, Nassau) karşı safta yer almıştır. Buna ek olarak Prusya-Fransa savaşları sırasında dahi Katolik olan bir kısım Alman devletlerinin mezhepsel gerekçelerle Fransa'ya daha yakın durduğu söylenebilir.

Almanya'da geniş çaplı mekanize bir endüstriyel sistemin yerleşmesine ve gümrük vergilerinin kaldırılmasının getirdiği serbestlikle ulaşım ağlarının gelişmesine katkıda bulunduğu savunulabilecek olan Zollverein'in, Prusya birliklerinin demir ve kan politikası uygularken kullandıkları silah ve teçhizatın üretilmesi ve intikal yollarının açılmasını sağlama anlamında, dolaylı bir şekilde Alman ulusal birliğinin kurulmasına katkı sağladığı belirtilebilir. Ancak bu birleşmenin ana etkenini, belirtildiği üzere Prusya kurmaylarının uyguladığı askerî, operasyonel ve politik eylemler teşkil etmiştir.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (1997). *19. yüzyıl siyasî tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları VII.
- Ateş, T. (2007). *Siyasal tarih*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 76.
- Baack, L. J. (1980), *Christian Bernstorff and Prussia: diplomacy and reform conservatism*. New Brunswick, N.J.
- Bismarck, O. V. (2007). *Bismarck volume 2 the man & the statesman*. New York: Cosmo Classics, (Originally published in 1899).
- Bismarck, O. V. (1952). *Düşünceler ve hatıralar*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını Cilt:1.
- Billinger, Robert D. Jr. (1976). *The war scare of 1831 and Prussian-south German plans for the end of Austrian dominance in Germany*. Central European History 9.
- Bissing, W. M. V. (1959). *Der Deutsche Zollverein und die monetären probleme*, Schmollers Jahrbuch für Wirtschafts und Sozialwissenschaften 79.
- Blackbourn, D. (1994). *Marpingen: apparitions of the Virgin Mary in nineteenth-century Germany*. New York.
- Dedinger B. (2012). *Le problème des statistiques allemandes du commerce extérieur avant 1871*. Histoire@Politique. Politique, culture, société, 17. www.histoire-politique.fr.
- Dedinger, B. (2015). Trade statistics of the Zollverein 1834-1871. *Revue de l'ofce*, 2015/4 (N° 140), 67-85.
- Driault, É. (1919). The coalition of Europe against Napoleon. *The American Historical Review*, 24(4), 603-624.
- Droysen, J. G. (1876). *Zur Vorgeschichte des deutschen Zollvereins: Die preussisch-hessische Zollunion vom 14. februar 1828*, Leipzig: Abhandlungen zur neueren Geschich te Leipzig.
- Evans, R. J. (2005). *Death in Hamburg: Society and politics in the cholera years, 1830–1910*. New York.
- Flatnes, O. (2013). *From musket to metallic cartridge: A practical history of black powder firearms*. Ramsbury, Marlborough: Crowood Press.
- Fulbrook, M. (2011). *Almanya'nın kısa tarihi*. (Gürses, S. Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Gast, G. (1968). Der preußische Partikularismus und sein Zollverein, *Finanz Archiv/Public Finance Analysis*, Band 27, H. 1/2, 226-303.
- Hahn, H. W. (1982). *Wirtschaftliche integration im 19. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hamerow, T. S. (1958). *Restoration, remlution, reaction: Economics and politics in Germany, 1815-1871*, Princeton.
- Henderson, W. O. (1975). *The Zollverein*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Holste, H. (2002). *Der deutsche Bundesstaat im wandel (1867–1933)*, Berlin: Duncker & Humblot.
- Howard, M. E. (1961). *The Franco-Prussian war: the German invasion of France, 1870–1871*, New York: MacMillan.
- Katzenstein, P. J. (1976). *Disjoined partners: Austria and Germany since 1815*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kissinger, H. (2000). *Diplomasi*. (Kurt, İ. Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kitchen, M. (1978). *The political economy of Germany, 1815-1914*, London: Croom Helm.
- Lee, S. (2004). *Avrupa tarihinden kesitler (1789-1980)*, Ankara: Dost Kitapevi.
- Lee, W. R. (1988). *Economic development and the state in nineteenth-century Germany*, Economic History Review 41.

-
- Lewis, D. (2016). *Historical dictionary of contemporary Germany* (2. bas.). Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers.
- May, A. (1933). *The Age of Metternich 1814-1848*, New York.
- Meinecke F. (1918). *Das zeitalter der restauration, in preussen und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*, Munich.
- Murphy, D. T. (1991). Prussian aims for the Zollverein, 1828?1833. *The Historian*, 53 (2), 285–302.
- Nester, W. R. (2000). *The first global war: Britain, France and the fate of North America, 1756-1775*. Greenwood Publishing Group.
- Pinnow, H. (1940). *Almanya tarihi*, (Baldaş, F. Çev.), İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Pollard, S. (1981). *Peaceful conquest: The industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford: Oxford University Press.
- Price, A. H. (1949). *The evolution of the Zollverein*, Ann Arbor.
- Sander, O. (2013). *Siyasî tarih, ilkçağlardan 1918'e*. İstanbul: İlke Yayınları.
- Shafeaddin, M. (1998). *How did developed countries industrialize? The history of trade and industrial policy: The cases of Great Britain and the USA*, United Nations Conference on Trade and Development, no. 139.
- Sheehan, J. (1989). *German history, 1780–1866*, Oxford.
- Shiue, C. H. (2005). *From political fragmentation towards a customs union: Border effects of the German Zollverein, 1815 to 1855*, *European Review of Economic History* 9, Cambridge University Press.
- Taylor, A. J. P. (1946). *The course of German history*; reprint, New York.
- Viner, J. (1950). *The customs unions issue*, New York: Carnegie Endowment for International Peace.
- Von Treitschke, H. (1918). *History of Germany in the nineteenth century*. London: George Allen & Unwin Ltd, Vol. 4, 553-55.
- Wawro, G. (1995). The Habsburg 'Flucht Nach Vorne' in 1866: Domestic political origins of the Austro-Prussian War. *International History Review*, 17#2, 221-248.
-